

Joost Kloek & Karin Tilmans (Red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002. ISBN 90-5356-500-0, vii + 387 blz., € 36,00.

In de voorbije jaren is door Nederlandse historici met volharding gewerkt aan een eigen Nederlandse begripsgeschiedenis, dat wil zeggen aan een analyse van de betekenisverschuivingen van een aantal basisconcepten in de Nederlandse taal en cultuur. In 1999 verschenen deel 1 en 2 van deze Serie Nederlandse Begripsgeschiedenis, gewijd aan respectievelijk 'vaderland' en 'vrijheid'. Medio 2001 verscheen het deel over 'beschaving' en enkele aanverwante begrippen (heusheid, hoofsheid, cultuur). Het vierde deel in de reeks, dat het onderwerp vormt van deze recensie, zag weerom een jaar later het levenslicht. Volgens de oorspronkelijke planning staat nog één deel op stapel, aangekondigd voor 2003, met als onderwerp 'republiek'. Intussen is wel een tweede ronde van dit omvangrijke project in voorbereiding, waarin de evoluerende betekenis van begrippen zoals 'erfgoed', 'eenvoud', 'eer', 'staat' en 'moderniteit' tegen het licht zal worden gehouden.

Burger is, zoals zijn voorgangers in de reeks, een kloek boekwerk. De bundel bevat, naast een inleiding van de beide redacteurs, 13 verschillende bijdragen waaraan 16 verschillende auteurs hebben gewerkt. De bijdragen zijn in het boek chronologisch geordend, vertrekkend vanaf de middeleeuwen en eindigend bij de 21ste eeuw. Toch heeft het boek geen lineair historische opzet. De auteurs leggen eigen accenten door specifieke thema's uit te diepen. Er zijn hoofdstukken over staatsburgerschap, burgerlijke kunst en burgerlijke literatuur, burgerschap in Amsterdam, de burgeres, de 'petit bourgeoisie' enzovoorts. Op die manier is bewust getracht de rijkdom en veelzijdigheid van het thema ook via verschillende benaderingen aan bod te laten komen.

Thematisch staat dit deel mijns inziens het dichtst bij *Vaderland*, het eerste deel van de reeks. Dat hangt samen met het feit dat vanaf de 18de en 19de eeuw een burger gedefinieerd wordt als een staatsburger, die een vaderland heeft en daarvoor vaderlandsliefde hoort op te brengen. Daarnaast zijn er ook raakvlakken en overlappen met het deel *Beschaving*, zoals geïllustreerd wordt door de vaak gebruikte uitdrukking ‘burgerlijk beschavingsoffensief’. In ieder geval heeft de gene die al in de vorige delen van de serie heeft gegrasdruind tijdens de lectuur van *Burger* meer dan eens met een *déjà vu* effect te maken.

In de inleiding van deze bundel presenteren Joost Kloek en Karin Tilmans overzichtelijk de inhoud van het boek. Over de theoretische insteek van deze studie (en de gehele reeks) wordt de lezer nauwelijks geïnformeerd. Uit de schaarse opmerkingen komt een wat vreemde haat-liefdeverhouding met recent Duits begripshistorisch onderzoek naar voren. Dat Duitse project, dat vooral door Reinhardt Koselleck is geïnspireerd, heeft onder meer geresulteerd in het omvangrijke, ca. 9000 pagina's tellende lexicon *Geschichtliche Grundbegriffe*. Een tweede belangrijk, soortgelijk product is de eveneens vanuit Duitsland verzorgde reeks over Franse politieke begrippen, het *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich*. Kloek en Tilmans wijzen op het belang van het Duits begripshistorisch onderzoek dat als voorbeeld en leidraad diende, maar relativeren ook terstond. ‘Met alle respect voor het Duitse begripshistorische project zijn wij, net als onze voorgangers in *Vaderland*, *Vrijheid* en *Beschaving*, onze eigen Nederlandse weg gegaan’ (p. 1). Over specifieke punten van overeenstemming en verschil tussen een Duitse, Franse en Nederlandse begripsgeschiedenis wordt de lezer in deze bundel echter niet geïnformeerd – mede omdat een afrondend slothoofdstuk ontbreekt, waarin precies aan dit thema aandacht zou kunnen zijn besteed.

Het thema dat deze bundel domineert, ondanks de verscheidenheid aan invalshoeken, is de juridische betekenis van het begrip ‘burger’: de rechten en plichten van de stadsburger, staatsburger en wereldburger. De burger is – in etymologische zin – de bewoner van een burcht, een versterking, een stad. De eerste bijdragen in deze bundel gaan tegen die achtergrond in op de privileges die aan (bepaalde) inwoners van de middeleeuwse steden werden geschonken. In de loop van de 18de en 19de eeuw verzwakte, dankzij de ontwikkeling van nationale staten, de lokale verankering van het burgerschap. De burger werd geacht als vaderlandsminnende staatsburger door het leven te gaan. Die ontwikkeling leverde enerzijds een abstractere en diffusere politiek-juridische betekenis op (in principe werd het politiek staatsburgerschap inclusief) en anderzijds een stringenter sociaal-economische betekenis, met nadruk op standsbef en exclusiviteit.

In de tweede helft van de 19de eeuw moest de burger het dan steeds vaker ontgelden. Het burgerschap kreeg duidelijk negatieve connotaties, waartegenover de arbeidersklasse bijvoorbeeld haar geuzenaanduiding van ‘proletariaat’ stelde. Het is bekend dat die negatieve connotaties tot ver in de 20ste eeuw hebben nagewerkt (onder meer in ‘protestsongs’). Aan het einde van de bundel komen tenslotte ook thema's aan de orde zoals de Europese eenwording, de constructie van universele burgerrechten, de inburgering van allochtonen enzovoorts.

Pedagogische thema's komen in de bundel in een aantal bijdragen aan bod, zij het mondjesmaat. Met name als in de Verlichting de staat zich nadrukkelijk met de opvoeding van haar burgers gaat bemoeien en burgerdeugden benadrukt worden, wordt de koppeling tussen burger en opvoeding manifest (‘Bildungsbürgertum’). In deze periode horen bijvoorbeeld ook de publicaties van Betje Wolff en Aagje Deken, waaronder *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* (men vat de draagwijdte van die naam). Mijns inziens biedt de bijdrage van Kloek en Mijnhardt over ‘de verlichte burger’ de meeste vergezichten, alhoewel het hier

om een samenvatting gaat van al eerder in boekvorm gepubliceerd onderzoek. In de lange bijdrage van Ido de Haan over burgerschap en sociale stratificatie in de 19de eeuw komen op een aantal plaatsen pedagogische aspecten aan de orde, maar de discussie reikt niet ver. Uit de in de voetnoten opgesomde literatuur – zowel de historische bronnen als de contemporaine literatuur – blijkt overigens weinig vertrouwdheid met de stand van zaken in de pedagogiek. Ook in de laatste hoofdstukken, die de 20ste eeuw behandelen, speelt de pedagogische literatuur slechts een marginale rol. Voor pedagogen en historici met belangstelling voor het pedagogisch verleden is hier nog werk aan de winkel.

De bundel als geheel overziend, wekt de indruk dat de redacteurs moeite hebben gehad om de auteurs in de hand te houden. *Burger* is een bundel met weinig eenheid, zowel in de behandelde thematiek als in de gehanteerde methodologie. Mijns inziens is dat mede een gevolg van het feit dat er geen duidelijke leidraad is vooropgesteld – behalve (ex negativo) de al vermelde haat-liefdeverhouding met het Duits begripshistorisch onderzoek. Het resultaat is dat diverse auteurs hun eigen gang (hebben kunnen) gaan, en zich soms ver van het begripshistorische pad begeven. Zo leidt Herman Pleij zijn bijdrage in met een aantal eerder cynische opmerkingen over de ‘begripshistorische problematiek’ (p. 55-56); Marijke Meijer Drees hanteert doorlopend de ik-vorm (mijn verwachtingen, wat ik ben tegengekomen enzovoorts) en creëert voortdurend de suggestie dat zij haar eigen weg gaat; Ido de Haan somt in het begin van zijn bijdrage een aantal sociaal-historische studies op waarvan hij de inzichten wil toepassen en toetsen; Erika Kuijpers en Maarten Prak presenteren een cijfermatig overzicht van aantallen burgers in het 17de- en 18de-eeuwse Amsterdam, en ook dat is allerm minst een begripshistorische studie. Nu ken ik wel het dilemma van redacties en redacteurs, maar een lezer rekent af op het resultaat en in dit geval staat deze lezer over dit resultaat in dubio.

Een bijkomend probleem is dat deze bundel slecht wordt ontsloten doordat enkel een naamregister is opgenomen. Het thematisch register dat in de vorige delen van de serie wel present was – ook al had ieder deel zijn eigen systematiek – ontbreekt thans. Zeker na het gedetailleerde trefwoordenregister van de vorige bundel van de reeks, *Beschaving*, is dit een stap achteruit. Precies voor begripshistorisch onderzoek zou een dergelijk register van grote waarde zijn. Ook dit manco – samen met de tik- en taalfouten die in de tekst zijn blijven staan – laat vermoeden dat aan de afwerking van het boek te weinig aandacht is besteed. Desalniettemin biedt het begripshistorisch onderzoek een interessante invalshoek en bevat deze bundel een aantal interessante bijdragen. Vooraleer verdere thema’s worden behandeld, verdient mijns inziens een tussenstop aanbeveling, bijvoorbeeld in de vorm van een overzichtsdeel, waarin expliciet op de methodologie en de eigen kenmerken van de Nederlandse begripshistorie wordt gereflecteerd. Dat zou ertoe bijdragen dat het vele werk dat inmiddels is verzet, resulteert in een naslagwerk dat voor de toekomst belangrijk blijft, zeker ook binnen het vakgebied van de pedagogiek.